



Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi

Journal of Academic Language and Literature

[Cilt/Volume: 8, Sayı/Issue: 2, Ağustos/August 2024]

Emrah TUNÇ

<https://orcid.org/0000-0001-9764-7326>

Dr. Öğr. Üyesi

etunc@cumhuriyet.edu.tr

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

<https://ror.org/04f81fm77>

Edebiyat Fakültesi

Türk Halkbilimi Bölümü

X. Yüzyıl Arap Seyahatnamelerinde Türk Mitolojisinin İzleri

Traces of Turkish Mythology in Arab Travel Books of the 10th Century

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Date Received: 15.06.2024

Kabul Tarihi | Date Accepted: 24.07.2024

Yayın Tarihi | Date Published: 30.08.2024

Atıf | Citation

Tunç, E. (2024). X. Yüzyıl Arap Seyahatnamelerinde Türk Mitolojisinin İzleri. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 8(2), 708-726. <https://doi.org/10.34083/akaded.1501628>

Tunç, E. (2024). Traces of Turkish Mythology in Arab Travel Books of the 10th Century. *Journal of Academic Language and Literature*, 8(2), 708-726. <https://doi.org/10.34083/akaded.1501628>

Makale Bilgisi | Article Information

Değerlendirme Review Reports	Çifti Taraflı Kör Hakemlik (İki İç Hakem+İki Dış Hakem) Double-blind. (Two External Referees)
Etik Beyan Ethics Statement	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur Ethical principles were followed during the preparation of this study
Etik Kurul Belgesi Ethics Committee Approval	Makale, Etik Kurul Belgesi gerektirmemektedir Article does not require an Ethics Committee Approval.
Etik Bildirim Complaints	adeddergi@gmail.com
Çıkar Çatışması Conflicts of Interest	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Benzerlik Taraması Similarity Checks	Yapıldı Yes - iThenticate
Telif Hakkı ve Lisans Copyright&License	Yazarlar, dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler. Bu çalışma Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası lisansı altında yayımlanır Authors publishing with the journal retain the copyright. This work is licensed under Attribution-NonCommercial 4.0 International

© Emrah TUNÇ | Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International



Öz

Tarihsel süreç içerisinde X. yüzyılı kapsayan periyot; hem Arap yazın geleneğinde farklı türde eserlerin verildiği hem de Türk kültür tarihinde İslam'ın yeni yeni tanınmaya başladığı bir dönem olması dolayısıyla özel bir öneme sahiptir. Bu yüzyılda Arapça olarak kaleme alınan seyahatnamelerden bazıları, Türk folkloru ve özellikle de Türk mitolojisine dair ayrıntılı veriler barındırmaktadır. Bu itibarla makalede, X. yüzyıl Türk ülkeleri hakkında çeşitli gözlemlerin sunulduğu *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, Mesûdî'nin *Murûc ez-Zeheb*'i ve Ebu Dülef'in *İran Seyahatnamesi* ele alınmış ve adı geçen eserlerde Türk mitolojisinin izleri aranmıştır. Elde edilen veriler; mitoloji çalışmalarında sıklıkla kullanılan bir tasniften yararlanılarak 8 ana başlık altında toplanmış ve literatürdeki diğer çalışmalarla ilişkilendirilip bütüncül bir yaklaşımla yorumlanmaya çalışılmıştır. İnceleme sonucunda Türk kültürüne ait teogonik, antropogonik, kozmogonik ve eskatolojik tasarımlara ek olarak epik kahramanların, belli başlı kültlerin, fetişlerin ve ritüellerin Arap seyyahlarca ayrıntılı bir biçimde kaydedildiği tespit edilmiştir. Söz konusu seyyahların notları; İslam öncesi Türk kültüründe bulunan ve kaynağını doğadan alan kadim kültlerin, X. asırda birçok mitolojik tasarımın merkezinde yer aldıklarına işaret ederken kimi ritüel ve fetişlerin de -biçimsel olarak farklı bir doğaya sahip olmalarına rağmen- benzer örüntüleri canlı bir şekilde yansıttıklarını göstermektedir. Diğer taraftan Arap seyyahlara ait söz konusu kayıtların, İslam öncesi mitolojik tasarımların günümüz Türk folklorundaki kimi inanç ve tabulara kaynak teşkil etikleri savını doğruladığı anlaşılmaktadır. Bu açıdan söz konusu kayıtların tarih boyunca ortaya çıkan din, coğrafya ya da siyasî organizasyon değişikliklerine karşın Türk kültür tarihindeki sürekliliğe açık bir biçimde işaret ettiklerini söylemek mümkün gözükmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk mitolojisi, seyahatname, İbn Fadlan, Mesûdi, Ebu Dülef

Abstract

The period covering the Xth century in the historical process has a special importance as it is a period in which different genres of works were produced in Arabic literary tradition and Islam was just beginning to be recognized in Turkish cultural history. Some of the travelogues written in Arabic in this century contain detailed data on Turkish folklore and mythology. In this respect, Ibn Fadlan's Travelogue, Masudî's Murûj ez-Zeheb and Abu Dulef's Iran Travelogue, in which various observations about the Turkic countries of the Xth century are presented, are discussed in this article and traces of Turkish mythology are searched in the aforementioned works. The data obtained were collected under 8 main headings and tried to be interpreted with a holistic approach by associating with other studies in the literature. As a result of the analysis, it was determined that in addition to theogonic, anthropogonic, cosmogonic and eschatological designs of Turkish culture, epic heroes, major cults, fetishes and rituals were recorded in detail by Arab travelers. The notes of these travelers indicate that the ancient cults in pre-Islamic Turkish culture, which derive their source from nature, were at the center of many mythological designs in the 10th century, while some rituals and fetishes vividly reflect similar patterns despite their formally different nature. On the other hand, the aforementioned records of Arab travelers seem to confirm the assertion that the mythological designs of pre-Islamic Turkish society constitute the source of some beliefs and taboos in contemporary Turkish folklore. In this respect, it seems possible to say that these records clearly point to the continuity in Turkish cultural history despite the changes in religion, geography or political organization throughout history.

Keywords: *Turkish mythology, travel book, Ibn Fadlan, Mesudi, Abu Dülef*

Giriş

Yazının uygarlık tarihindeki kullanımını, başlangıçta ticarî süreçleri organize etmek ve siyasî hadiseleri kaydetmekle sınırlı kalmıştır. Bazı istisnai örnekler olarak Sümerce *Gılgamış Destanı*, Sanskritçe *Pançatantra*, Yunanca *İlyada ve Odysseia* ve İbranice *Tevrat* gibi milat öncesi dönemlerde kayıt altına alınan metinlerin; taşıdıkları folklorik ve mitolojik değerden ötede, dönemleri içerisinde gündelik hayatı düzenleyen birtakım dinsel metinler olarak alımlandıkları anlaşılmaktadır. Buna karşın yazının kurumsallaşmaya başladığı dönemlerden itibaren üretilen tarih kitaplarının ise doğaları gereği toplumsal gerçekliğe, gündelik hayata, halkın anonim öykülerine, geleneklerine ve dünya görüşüne yeterince odaklanmadığı görülür. Nitekim tarih disiplininin nesnellik iddiasıyla ortaya çıktığı XIX. yüzyıla kadar hükümdarlar tarafından himaye edilmelerinde herhangi bir meşruiyet problemi görmeyen tarih yazıcıları; gündelik hayattan ve “sıradan” insanların öykülerinden ziyade kralların, vezirlerin ve ünlü generallerin hikâyelerini anlatagelmıştır.

Orta Çağ’da ve Yeni Çağ başında nitelikli örnekleriyle kurumsallaşmaya başlayan ve yukarıda sözü edilen yazınsal geleneklerden kimi özellikleriyle ayrılan *seyahatnamelerin* ise aristokratik hayattan ziyade gündelik hayata odaklanmaları ve dolaylı biçimde toplumların “paylaşılan ortak bilgi”sini yansıtmaları açısından, halk bilimi disiplini içerisinde özel bir yer işgal ettikleri görülür. Zira seyahatnamelerin tarihsel dokuyu muhafaza edip geleceğe aktarma işlevlerinden dolayı halk bilimi açısından taşıdıkları önem; disiplinin tarihsel gelişiminin izini süren araştırmacıların bu metinlere verdiği özel referanslar üzerinden de kolaylıkla okunabilmektedir.

Arapça gezmek anlamına gelen “siyâhat” sözcüğü ile Farsça yazı/mektup anlamına gelen “nâme” sözcüklerinin birleşmesinden oluşan seyahatnamenin, en genel hâliyle gezi hatıralarından söz eden yazılar olarak tanımlandıkları görülür (Maden, 2008: 148). Seyahatnamelerin, Türk edebiyatında genellikle ayrı bir tür olarak kabul görmeyip anı veya hatırat türleri içerisinde sayıldığını söyleyen Asiltürk, bunun yanlış bir tutum olduğunu dile getirerek seyahatnamelerde asıl olanın baştan geçen hatıraların olmadığını, bu eserlerdeki temel vurgunun iklimden başlamak üzere coğrafya, tarihî eserler, ulaşım özellikleri ve günlük hayatı meydana getiren diğer ayrıntılar olduğunu ifade eder. Dolayısıyla edebiyat ile tarihin arasında bir yere konumlanan bu eserlerin, bir yandan kurmaca metinler olmaları dolayısıyla edebî ürünler arasında görüldükleri ve diğer taraftan ise tarih, coğrafya ve sosyoloji gibi disiplinlerde yardımcı kaynaklar olarak kullanıldıkları anlaşılmaktadır (2009: 912).

Bu bağlamda, içerdikleri bilgiler açısından pek çok disiplini yakından ilgilendiren seyahatnamelerin; örneğin Batı dünyasında milattan önce birinci yüzyıl gibi erken tarihlerden itibaren görüldükleri ve filozof Strabon’dan başlamak üzere Herodot, Csetias,

Ksenophon gibi antik çağ düşünürlerinin bu türde eserler bıraktıkları anlaşılmaktadır. Özellikle XIII. yüzyılda Marko Polo'yla birlikte ise artık tam teşekküllü örneklerin verilmeye başlandığı ve tür içerisindeki yapıtların bugünkü formlarına doğru evrildiği görülür. Doğu'ya gelindiğinde ise söz konusu türün daha eskilere uzandığını ve örneğin Mısır'da M.Ö. VI. asırda yaşayan Cosmos İskenderani'nin seyahatname örneği verdiğini söylemek mümkündür. Çinli Fa-Hian'ın Hindistan'a yaptığı seyahati (399-414) metinleştirmesiyle ise Çinlilerin en eski seyahatnamesi ortaya çıkmış olur (Batkitar, 2019: 6-7).

Ancak seyahatname türünün Doğu'daki en önemli örneklerinin Arap edebiyatında kaşımıza çıktığını söylemek mümkündür. İslam ile birlikte yakaladıkları heyecanla kısa sürede farklı alanlarda bir dizi uygar atılım gerçekleştiren Arapların, özellikle IX. ve X. asırlarda sözlükçülükten tarihçiliğe, felsefeden coğrafyaya kadar çeşitlenen farklı alanlarda klasik metinler üretmeye başladığı bilinmektedir. Endonezya'dan İspanya'ya uzanan geniş bir coğrafyayı kısa sürede denetim altına alan Arapların; söz konusu dönemlerin gündelik hayatını kayıt altına alıp bize aktarmalarını sağlayan yazınsal ürünlerin başında ise çoğunlukla seyahatnamelerin geldiği görülür. Konuya ilişkin olarak Ahmet Gemi, Arapça *er-rihle* veya *edebü'r-rihle* olarak adlandırılan seyahatnamelerin, miladi IX. asırdan itibaren görülmeye başlandığını ve özellikle İslamî dönemde, çeşitli saiklerle çıkılan seferlerin veya yabancılara gönderilen elçilerin rihle edebiyatını zirveye çıkardığını söyler. Bu bakımdan Modern Arap Rönesansı'na kadar olan dönemde –ki bu dönem seyahatname türünün orta dönemi (*asrül-vesit*) olarak kabul görmektedir- pek çok ünlü rihle yazarının yetiştiğini ifade eden Gemi, bunlardan en meşhurlarının Hişam Kelbî (821), Süleyman Tâcir (851), el-Mes'ûdî (956), Ahmet b. Fadlan (922), Kuddâme b. Cafer (948), Bîrûnî (1049), Abdullah el-Bekrî (1095), Ebubekir el-Arabî (1149), Şerif el-İdrîsî (1166), Ebû Hamid Gırnâtî (1170), İbn Cübeyr (1217) ve İbn Battûta (1377) gibi isimler olduğunu ifade eder¹ (Gemi, 2016: 43). Benzer biçimde, Arap edebiyatında rihle örneklerinin 9. asırdan itibaren görüldüğünü söyleyen Canlı da yukarıda ismi geçen isimlere ilave olarak Ebû Dülef Mis'ar b. Mühelhil el Hazrecî el-Yenbu'î'yi ekler (Canlı, 2019:17).

Görüldüğü üzere, oldukça kalabalık bir listeye ve canlı bir görünüme sahip olan Arap seyahatname (rihle) edebiyatının, özellikle X. yüzyıldan itibaren klasik örnekler vermeye başladığı anlaşılmaktadır. Bu itibarla Sicilya'dan Çin'in derinliklerine uzanan geniş bir coğrafyayı gözlemleme şansı bulan Arapların başta Afrika, Orta Asya ve Hindistan olmak üzere zaman zaman Avrupa'yı da gezdikleri ve bu suretle pek çok farklı coğrafyada yaşayan insan topluluklarını gözlemleyerek onların gelenekleri, inançları ve gündelik hayatlarına dair birçok veriyi kaydettikleri anlaşılmaktadır. Bunlar arasında ise şüphesiz,

¹ Konuya ilişkin olarak kaleme aldığı makalesinde Gemi, özellikle Modern Arap Rönesansı'ndan sonra da rihle edebiyatının devam ettiğini ve 1857'de Muhammed Ömer et-Tûnuşî ile hız kazandığını belirtir. Bu itibarla Muhammed Bayram el-Hâmis (1889), Ahmed Faris Şidyak (1887), Muhammed Şerif (1890) ve Şeyh Mahmud Ahmed Yasin (1948) gibi isimlerin de içerisinde bulunduğu bu dönem rihle edebiyatının “yeni dönemi” (*asrül-hadis*) olarak kabul görmüştür. Dönemdeki diğer isimler için bk. (Gemi, 2016: 42). Konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için şu eserlere de göz atılabilir: (Demircan, 2010 ve Yazıcı, 2009).

X. yüzyıl Arap seyyahların Türk coğrafyalarına yaptığı seyahatlerin ve bu seyahatlere dair bıraktıkları kayıtların, oldukça özel bir yere sahip olduğu görülür. Zira bilindiği üzere X. asır, Türklerin henüz İslam dinini tam olarak kabul etmemiş olmalarından dolayı İslam öncesi yaşam tarzı ve dünya görüşünün okunabilmesi açısından Türk kültüründe özel bir dönemdir. Bu yüzden söz konusu seyyahların eserlerinin İslam öncesi Türk kültür tarihi ve Türk mitolojisi çalışmaları açısından büyük bir öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Bütün bu açılardan makalede, X. asırda Arapça olarak kaleme alınan seyahatname metinlerinde Türk mitolojisinin izleri sürülmeye çalışılmıştır. Bu amaçla çalışmada X. yüzyıl seyyahlarından İbn-i Fadlan'ın *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri* (Şeşen, 2010)², Ebu Dülel'in (2017) *İran Seyahatnamesi: 10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezi'ne Yolculuk*³ ve Mesûdî'nin (2004) *Murûc ez-Zeheb: Altın Bozkırlar*⁴ adlarıyla Türkçeye çevrilmiş olan eserleri mercek altına alınmıştır. X. asırdaki bu üç seyyahın eserlerinin, gerek İslam öncesi Türk kültürü hakkında içerdikleri zengin ve güvenilir malzeme ve gerekse seyahatname türü içerisinde klasik hâle gelmelerinden dolayı kendilerinden önceki ve kendi dönemlerindeki diğer eserlerden ciddi derecede ayrışmaları, onları çalışmaya dâhil eden ana sebep olmuştur⁵. Ayrıca bu eserlerin seçilmesinde dönem ve türe

² X. asır başlarında İdil Bulgar Hanlığı'na gönderilen Abbâsî elçilik heyetinin kâtibi İbn Fadlan tarafından kaleme alınan eser (Aliev, 1999: 477). (Güncel çevirisi için bk. Şeşen, 2010). İbn Fadlan'ın 2 Nisan 921 tarihinde yanındaki heyetle birlikte Bulgar hükümdarı Almış b. Şelkey Yıldıvar'a İslam şeriatını anlatmak üzere gönderildiği ve Fadlan'ın Türk, Hazar, Sekalibe, Rus, Başkurt ülkelerinden geçtiği; buralardaki müşahadelerini kaydederek bu eseri meydana getirdiği bilinmektedir (Doğan, 1954: 59). Bağdat'tan hareket eden heyetin, Horasan yolunu takip edip Kirmanşah, Hamedan, Save, Rey, Nisabur, Mevr, Beykend şehirlerine uğrayarak Harezm'e gittiklerini, ardından Cürcaniye'nin kuzeyine çıkıp Oğuzlara uğradıklarını, Peçenek ve Başkurtların ardından ise Bulgarlarla buluştuklarını belirten Şeşen, bu eserin söz konusu Türk topluluklarının sosyal hayatına, inançlarına, adetlerine ve hukuklarına değinmesinden dolayı X. asır Türk tarihi hakkında yazılmış en sağlam vesikalardan biri olduğunu belirtir (Şeşen, 2010: VII-XV).

³ Zeki Velidi Togan tarafından 1922 yılında Meşhed şehrinde, İmam Rıza'nın türbesindeki merkezî kütüphanede bulunan eser (Gündoğdu, 2017: 14). (Türkçeye 2017 yılında Serdar Gündoğdu tarafından çevrilmiştir. Bk. Ebu Dülel, 2017). Ebu Dülel, Samanoğulları döneminde yaşamış; X. yüzyılda çeşitli görevlerle İran, Afganistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Türkiye sınırlarında bulunan topraklara gönderilmiştir. Samani emiri Nasr b. Ahmed döneminde Çin elçilik heyetiyle Çin'e yolculuk da yaptığı bilinen Ebu Dülel'in, bu seyahate dair notlarını içeren birinci seyahatnamesi gerçeklikten uzak olması nedeniyle literatür içerisinde pek dikkate değer bulunmamışsa da İran sınırından Ermenistan bölgesine doğru yaptığı ikinci seyahatine dair notların Türk kültür tarihi açısından önem arz ettiği görülmektedir (Gündoğdu, 2017: 38).

⁴ Tahmini olarak 893 yılında Bağdat'ta dünyaya gelen Mesûdî'ye ait eser (Avcı, 2004: 353). (Türkçeye 2004 yılında Ahsen Batur tarafından "özetlenerek" çevrilmiştir.) Batur, eserin 1872'de Barbier de Meynard tarafından Fransızcaya çevrilerek *Altın Bozkırlar* ismiyle 9 cilt halinde yayımlandığını; İngilizce çevirisinin ise 1841'de tek cilt halinde basıldığını söyler. Eserin başında Mesûdî'nin hayatı hakkında kısa notlar da paylaşan Batur, seyyahın birinci seyahatinin Bağdat'tan başladığını; Kirman bölgesinin arkasından İstahr'da kalan Mesûdî'nin Horasan, Hindistan ve Çin'e gittiğini, Madagaskar ve Zengibar'dan sonra ise Omman'a geri döndüğünü dile getirir. İkinci seyahatinde ise (926) Musul, Azerbaycan ve Cürcan'ı ziyaret eden Mesûdî'nin, Şam ziyaretinden sonra Fustat'a geldiği ve hayatının geri kalan kısmını burada geçirdiği düşünülmektedir (Batur, 2004: 14).

⁵ Arap seyyahların 9. asırdan itibaren yaptıkları yolculuklarda zaman zaman Türklerle karşılaştıkları ve onlarla ilgili çeşitli malumatı kaydettikleri görülmektedir. Ancak bu yapıtların çoğunlukla coğrafya eserleri olduğu ve Türk topluluklarından bahseden kısa pasajların ise oldukça dağınık bir görünüme sahip olduğu

ek olarak kullanılan bir başka ölçeklendirme kriterinin de söz konusu eserlerin Türkçeye çevrilmesi olduğu söylenebilir. Zira aynı döneme ait kimi coğrafya eserlerinin -örneğin İbn Havkal'ın *Sûretü'l-arz*'ı gibi- çevrilmesine rağmen diğer seyahatnamelerin henüz Türkçeye tam bir biçimde çevrilmemiş oldukları anlaşılmaktadır.

Bu sınırlılıklar doğrultusunda, İslam öncesi Türk toplumunun mitolojik tasarımları ve halk bilgisinin bütününe dair mevcut literatüre katkı sunulmasını amaçlayan bu çalışmada, verilerin tespit ve değerlendirilme aşamasında karşılaştırmalı yöntem kullanılmış olup sözü edilen üç kaynaktan aktarılan mitolojik bilginin; Türk toplumunun farklı coğrafya ve tarihsel dönemlerdeki örnekleriyle ilişkilerinin sorguladığını söylemek mümkündür. Bu itibarla ilgili eserlerden elde edilen veriler yoğunlaştıkları temalara göre fişlenerek, sekiz alt başlık hâlinde sunulup değerlendirilmeye çalışılmıştır. Başlıkların belirlenmesinde ise mitoloji çalışmaları içerisinde sıklıkla kullanılan bir tasniften (Bayat, 2005, 8-11; Boratav, 1995: 99-100) yararlanılmış olup bu suretle yapılan yorumlar, literatürdeki diğer çalışmalarla ilişkilendirilmeye çalışılmıştır.

1. *İbn Fadlan Seyahatnamesi, Murûc ez-Zeheb ve İnan Seyahatnamesi'nde Türk Mitolojisinin İzleri*

Kabaca “*eski çağlarda meydana gelen olayları, tanrıları, kahramanları, dinsel inançları, gelenek vb. şeyleri açıklayan hikâyeler*” olarak tanımlanan mitlerin, en genel hâliyle “*amacı açıklamak olan anlatılar*” şeklinde kavramsallaştırıldıkları görülür (Leach & Freid, 1950: 778). Benzer biçimde Eliade de mitlerin en eski zamanlarda (başlangıçtaki masal zamanında) olup bitmiş kutsal bir öyküyü anlattığını; yani doğüstü varlıklar sayesinde bir gerçekliğin nasıl yaşama geçtiğini anlatan yaratılış hikâyeleri olduğunu söyler (Eliade, 2001: 16). Bu açıdan mitlerin, insanın anlam arayışı sonucunda ortaya çıktıkları ve kaos hâlinde bulunan evreni kozmos görüntüsüne çeviren birtakım cevaplar oldukları anlaşılır (Armstrong, 2006: 8).

Mitlerin, herhangi bir şeyin sebep ve sonuç açısından varoluşunu açıklamakla birlikte işlevini de önemseydiğini söyleyen Bayat, bu bakımdan onların bir mantık sistemi ve idrak mekanizması olduğuna dikkat çekerek bu mekanizmanın sadece sözlü ürünler olan mitoslar, masallar, efsaneler ve destanların içinde değil aynı zamanda ritüel veya festival gibi biçimsel olarak farklı olan folklorik ürünler içerisinde de yaşadığını belirtir (Bayat, 2005: 6).

anlaşılmaktadır. Konuya ilişkin olarak kaleme aldığı kitabında Şeşen, dağınık şekilde bulunan bütün bu parçaları Türkçeye tercüme etmiş ve farklı yüzyıllara ait İslam coğrafyacılarının Türkler hakkında verdikleri bilgileri tek bir eser içerisinde toplamaya çalışmıştır (Şeşen, 2001), Buna göre İbn Hurdadbih'ten (882) başlayarak Kazvinî'ye (1283) kadar olan aralıktaki coğrafya eserlerini inceleyen Şeşen, bu eserlerde Türklerle ilgili verilen malumatı değerlendirirken bunlardan birçoğunun hayal ürünü olduğunu; kimilerinin destan özellikleri sergilediğini ve verdikleri bilgiler açısından çeşitli derecelerde önem arz ettiklerini ifade eder. İbn Fadlan örneğinde olduğu gibi yakın müşahade örneğinin az olduğunu söyleyen Şeşen, yine de bu parçaların Türk tarihini anlamak açısından kıymetli olduklarını dile getirir (2001: 11-12). Şeşen'in tercüme ettiği metinler, coğrafya eserleri olması dolayısıyla bu makalenin araştırma evrenine dahil edilmemiştir.

Bu hâliyle sözlü bir anlatı olmaktan ziyade dünyayı kavramsallaştırmamıza yarayan anahtar düşünceler olarak formüle edebileceğimiz mitlerin, yoğunlaştıkları konulara göre tasnif edildiklerini söylemek mümkündür. Yine Bayat'tan alıntılanarak söyleyecek olursak, mitlerin en temelde iki kategoriye ayrıldığı görülür. Bunlardan ilkinin “genel kategoriler” olduğunu söyleyen Bayat; bu kategorinin hemen bütün millet ve halklarda görüldüğünü ve 4 ana başlıktan müteşekkil olduğunu dile getirir. Buna göre 1. *Kozmogonik mitler* (evrenin oluşumu hakkındaki mitler); 2. *Yaratılış mitleri* (antropogonik mitler/ ilk insanın yaratılışını konu edinen mitler); 3. *Türeyiş mitleri* (insan gruplarının farklılıklarını izah eden mitler) ve 4. *Takvim mitleri* (zamanın oluşumunu ve ölçülmesini anlatan mitler) ana hatlarıyla bu genel kategori içerisinde yer alır. Diğer taraftan her millette görülmeyen mitleri ise özel kategoriler olarak sınıflayan Bayat; bunların temelde 5 ana başlığa ayrılabilceğini belirtir: 1. *Teogonik mitler* (tanrılar hakkındaki mitler), 2. *Etiolojik mitler* (soyut ve somut kavramların alegorik izahını / kökenlerini temsil eden mitler), 3. *Eskatolojik mitler* (dünyanın ve evrenin sonunu konu edinen mitler), 4. *Totem mitleri* (kavimlerin veya boyların bir insan veya bitkiye bağlanmasını konu edinen mitler) ve 5. *Kahramanlık mitleri* (kurtarıcı kahramanları konu edinen mitler) (Bayat, 2005: 8-11).

Bu bakımdan görüldüğü üzere, ele aldıkları konulara göre birbirlerinden ayrılan mitlerin, son tahlilde belirli bir insan grubuna dünyayı ve içinde yaşanan hayatı kavramak için sınırları kolektif bilinç tarafından özenle belirlenmiş bir çerçeve sunduklarını söylemek mümkündür. İster hayatın nasıl meydana geldiği isterse de nasıl son bulacağı olsun, insanın varoluşa ve hayatın anlamına dair sonsuz merakını gideren bu izahların; başta evrendeki yerimiz olmak üzere çevremizdeki sayısız olayın neden ve nasıl meydana geldiğini anlattıkları ve bir yandan kimliklerimiz için simgesel sınırlar çizerken diğer taraftan ise insan için sonu gelmeyen bir kaosu kozmos haline getirip önemli psikolojik işlevler üstlendikleri anlaşılmaktadır.

Bütün bu açılardan dünyanın diğer halkları gibi Türklerin de evren ve hayatın izahına dair İslam öncesi dönemde bu türden bilgiler ürettiği ve yaşadıkları hayatı bu bilgiler ışığında anlamlandırdığı düşünüldüğünde, mercek altına aldığımız seyahatnamelerdeki “mitolojik izler”in ne olduğu daha iyi anlaşılabilir olmaktadır. Bu suretle çalışmanın ilerleyen kısımları, yukarıda sözü edilen sınıflandırmayı esas alarak söz konusu 3 eserde sunulan mitolojik verileri –ki bunların sadece anlatı değil, ritüel, kült ve fetişlerde yaşadığı da gözetilerek- 8 ana başlık altında yorumlamaya çalışmıştır. Bayat'ın tasnifinde mevcut olan ancak incelenen eserlerde izleri sürülemeyen mit türleri için ayrı birer başlık açılmazken; ritüel, fetiş ve kültleri ayrı başlıklar altında değerlendirmenin konuyu anlaşılır kılmak adına daha uygun olacağı düşünülmüştür.

1.1. Genel Kategoriler

1.1.1. Kozmogonik Mitler

Yukarıda sözü edildiği üzere mitlerin sınıflandırılmasında önemli bir kategoriye, evrenin tamamının ya da bir kısmının yaratılışını konu edinen *kozmogonik mitlerin* teşkil ettiği

görülür. Mitolojilerde gök cisimlerinin tamamının kutsal bir alana konumlandırıldığı ve bu cisimlerin etrafında pek çok anlatı, uygulama ve tabunun oluştuğu bilinmektedir. Türk mitolojisinde ise başta Güneş, Ay ve Kutup Yıldızı olmak üzere burçlar, gezegenler ve çeşitli yıldızlar etrafında oluşmuş mitolojik bir birikimin yer aldığını söylemek mümkündür.

Mesûdî, yaşadığı dönemin ünlü tarihî yapılarından bahsederken Çin topraklarının yüksek bir yerinde saltanatın kökenini ve aydınlığını temsil etmesi amacıyla inşa edilen bir yapıdan söz eder. Yapıyı, çok eski zamanlarda bir Türk hükümdarın inşa ettirdiğini dile getiren Mesûdî; yapının yedi ev olarak tasarlanıp inşa edildiğini ve her evde yedi yıldız temsilen yedi ocak bulunduğunu dile getirmektedir (Mesûdî, 2004: 201). Yedi yıldız, Büyük Ayı Burcu'nun mitolojideki tasarımıdır. Söz konusu yıldız kümesi yedi köşelidir ve Yitiken (Yedi Hanlar) olarak adlandırılmaktadır (Bayat, 2007: 287). Bu adlandırma eski Türklerde gökten; yani Tanrı'dan gelen kutun indiği kutsal orman Ötüken'in etimolojisini de açıklar niteliktedir. Anadolu Türkleri arasında bu yıldız "Yedi Kör", "Yedi Ker", "Yedi Eşek" gibi adlarla bilinir (Ögel, 1995: 208). Öte yandan Büyük Ayı ve Küçük Ayı Burcu'nun Kutup Yıldızı etrafında sonsuz bir döngü halinde olduklarına dair tasarımların da mevcut olduğu görülür. Günümüzde Türk kültüründe çok önemli bir yere sahip olan ve etrafında pek çok ritüel ve anlatının oluşmasını sağlamış olan Hıdırellez kutlamalarına dair etkinlikler, 5-6 Mayıs tarihlerinde gerçekleştirilir ve her yıl bu tarihin 5 Mayıs mı yoksa 6 Mayıs mı olacağını belirlenmesinde Büyük Ayı Burcu olarak adlandırılan bu yedi yıldızın gökyüzünde görülmesi durumu bir ölçüt olarak kullanılır. Ek olarak Mesûdî'nin aktardığı anlatıda, yıldız özelindeki kozmogonik mitlerden esinlenen bir tasarımla inşa ettirilen yapının sahibinin bir hükümdar olduğunun vurgulanması da ayrı bir önem taşır. Kozmogoni mitlerinin köken mitleriyle olan yakın ilişkisini teşhis eden Eliade (2001: 37), evrenin yaratılışının en iyi yaratılış olmasından dolayı kozmogoninin her türden yaratılışa örnek olma niteliği taşıdığını dile getirir. Dolayısıyla söz konusu hükümdarın kendi meşruiyetini kanıtlayıp onu sürekli kılmaya çalışırken kozmik başlangıca işaret eden temaları barındıran bir mimari yapı inşa ettirmesi; mitolojinin kuşatıcı bir öğretiler bütünü olduğunu kanıtlar niteliktedir.

1.1.2. Antropogonik Mitler

X. yüzyıl Arap tarih ve coğrafya kitaplarında olduğu gibi seyahatname örneklerinde de yer yer insanlığın başlangıcına dair genesis teması gösterilmek istendiğinde, ilk olarak Tevrat daha sonra ise İncil ve Kuran'a geçerek günümüze kadar taşınmış olan Âdem ve Nuh'un ana kahraman olarak belirledikleri antropogonik mitlere referans verilmektedir. Bu kapsamda daha sonra Ebulgazi Bahadır Han (2020: 19) gibi Türk müelliflerce tekrar edilecek bir anlatıya, Mesûdî'nin *Murûc ez-Zehb*'inde de rastlamak mümkündür. Anlatıya göre Nuh Tufanı'ndan sonra Nuh'un gemisi Cudi Dağı'na oturur ve tüm insanlık Nuh'un üç oğlu olan Ham, Sam ve Yafes'ten türer. Bu antropogonik mitosa göre Araplar, Yahudiler ve bunların akrabaları olan Orta Doğu halkları Sam'dan; Hindistanlılar, İranlılar ve onlarla akraba olan diğer halklar Ham'dan; Türkler, Moğollar, Çinliler ve diğer Doğu halkları ise Yafes'ten türemişlerdir (Mesûdî, 2004: 40). Ebul Gazi Bahadır Han,

Yafes'in en büyük oğlunun adının Türk olduğunu, Yafes ölürken oğlu Türk'ü tahta oturttuğunu belirterek (2020: 19) Türklerin imtiyazlı bir alana konumlandırıldığını kanıtlamaya çalışır. Bu itibarla Mesûdî'nin aktardığı veriler doğrultusunda, X. Asırdan itibaren Türk kültür ekolojisinde Semitik etkinin yaygınlaşmaya başladığı ve mitolojik düşüncede Türk'ün genesisinin Nuh Peygamber ile bağdaştırılma eğilimin kurumsallaşmaya başladığı anlaşılmaktadır.

1.2. Özel Kategoriler

1.2.1. Teogonik Mitler

İşlediği konulara göre tasnif edilmesi gereken mit türlerinden bir diğeri, teogonik mitlerdir ve bu alanda üretilen mitler, evrende görünen ya da görünmeyen her şeyin bir sahibi olduğu fikrinden türemiştir (Bayat, 2005: 9-10). Evrenin tüm bileşenlerinin yaratıcısı ve çoğunlukla işleyişlerinin de denetleyicisi olan tanrılar, mitolojik anlatıların en önemli kahramanlarıdır. İbn Fadlan'ın Türk boyları hakkında kaydettiği malumatın önemli bir kısmı bu halkların teogonik tasarımlarına dair bilgiler içermektedir. İbn Fadlan, Başkurtların 12 tanrısı olduğunu söyleyip bunların kış, yaz, yağmur, rüzgâr, ağaç, insan, su, gece, gündüz, ölüm ve yer tanrıları olduğunu belirterek hepsinin üstünde yer alan göğün, en yüce tanrı olduğundan söz eder (Şeşen, 2010: 20). Başkurtların sahip olduğu bu politeist vizyonda doğaya ait öğelerin özel bir yer tutması; bazı Başkurt obalarında yılanlara, balıklara ve turnalara tapınıldığına dair verilerle birleştirildiğinde (Şeşen, 2010: 20), eski Türk düşüncesindeki ekolojik felsefenin izleri ortaya çıkmış olur. Öte yandan Başkurt panteonunda yer alan başlıca tanrıların sayısının 12 olması da Türklerdeki on ikili tasnif sistemiyle açıklanabilir. Söz konusu on ikili tasnif sistemi, Oğuz boylarının örgütlenmelerinden hayvanlı takvimdeki taksonomi ölçeğine kadar çeşitlenebilen yansımalara sahiptir (Turan, 2009: 81-83).

Diğer taraftan, ilkel bilincin tanrı fikri geliştirmeye teşne olduğu bilinmektedir. Uygarlık sürecindeki ilerleyişle tanrıların sayısının azalması arasında paralel bir süreç olduğu görülür. İnsanın evrene dair anlaşılmasız hususları açıklamak amacıyla tanrı tasarımlarına başvurduğu söylenebilir. Bu açıdan pek çok mitolojide, doğa olayları açıklanırken teogonik dayanaklardan istifade edildiği anlaşılır. Eski Türk inancında doğadaki bilinmezliğin/anlaşılmasızlığın mitlerle anlaşılır kılınmasına, İbn Fadlan'ın Kuzey ışıklarını izleyip büyülenmesi üzerine, yanlarında konuk olduğu Türklerin anlattığı bir anlatı örnek olarak gösterilebilir. Kaydedilen anlatıya göre Kuzey ışıkları esnasında ortaya çıkan görsellik ve gürültü; “*mümin cinlerle kâfir cinler arasındaki bir savaştan*” ibaret kabul edilmektedir (Şeşen, 2010: 26). Bilinmeyi anlaşılır kılarak doğayı evcilleştirmeyi amaçlayan bu tarz anlatılar, insanın uygarlaşma süreçlerinde özel bir yere sahiptir.

Seyahatnamelerde izleri görülen teogonik mit tasarımlarına ilişkin olarak zikredilmesi gereken başka bir husus, bu eserlerde sunulan tanrı tasarımlarının çoğu zaman insanı model alan bir yapıda olduğudur. Çoğu mitolojide olduğu gibi Türk mitolojisinde de tanrı tasarımlarının antropomorfik bir niteliği haizdir. Tanrıların, insansı niteliklere sahip olmalarına dair fikirlere, Altaylardaki Ülgen örnek olarak gösterilebilir. İnsansı bir bedene

sahip olan Ülgen'in çocuklarının olduğuna da inanılmaktadır (Beydili, 2004: 590). Bu tasarıma benzer şekilde X. yüzyıl Oğuzları da İslam'daki "Allah" tasavvurunu kavramaya çalışırken İbn Fadlan'a "Rabbimizin karısı var mı?" diye sorarlar (Şeşen, 2010: 11). Söz konusu soru, mitolojik bir bilinçte tanrının ancak insansı nitelikler ve insansı davranış kalıplarıyla algılanıp içselleştirilebileceğini göstermektedir.

Öte yandan doğa olaylarının kaynağını teogonik varlıklarla açıklama durumu, hemen her mitolojide görülen bir husustur. İbn Fadlan, 922 yılının Şubat ayında şiddetli bir kar yağışı altında Oğuz ülkesinin girişi olan Cıt adlı bir ovada ilerlerken, ona kılavuzluk eden bir Türkün "Rabbimiz bizden ne istiyor! Soğuktan bizi öldürecek. Ne istediğini bilsek onu kendisine takdim ederdik" şeklindeki serzenişiyi karşılışınca "Lâ ilaha illa'llah" demenizi istiyor der ve karşılıklı olarak gülüşürler (Şeşen, 2010: 9). Bu diyalogda Türk'ün sorusu, doğa olaylarının kaynağını tanrılara dayandıran ve tanrılara çeşitli törenler tanzim ederek kurban sunmak gibi pratiklerle doğaya yön verilebileceğine inanan mitolojik düşünce sistemlerine dayanmaktadır (Roux, 2002: 250-256; Harva, 2015: 167-206). Günümüz Anadolu'sunda hâlen varlığını sürdüren yağmur duası uygulaması (İnan, 1998: 480-481), doğaya yön vermek amacıyla tanrısal varlıklara seslerini duyurmak isteyen insanların mitolojik zihniyetinden pek çok iz taşımaktadır.

İbn Fadlan, Kuzey Türklerinde bulunan ve doğa olayları ile tanrılar arasında kurulan ilişkiye dayanan bir inançtan daha bahseder. Buna göre yıldırım düşen evler, içindeki eşyalar ve insanlarla birlikte terk edilmektedir çünkü bu evler "Allah'ın gazabına uğramış" yerler olarak değerlendirilmektedir (Şeşen, 2010: 30). Diğer meteorolojik durumlarda olduğu gibi yıldırım da mitolojilerde tanrısal bir kaynağa dayandırılmıştır. Yunan mitolojisinde Zeus ile bağdaştırılan yıldırım (Hesiodos, 2016: 5) Türk mitolojisinde ise çoğunlukla doğrudan bir tanrı olarak kabul edilmektedir (Roux, 2000: 1006). Fırtına, gök gürültüsü, kasırga gibi doğa olaylarının mitlerle olan sıkı ilişkisi, XIX. asırda Kuhn'un bir folklor teorisi geliştirmesine olanak tanıyacak ölçüde güçlüdür (Cocchiara, 2017: 252).

1.2.2.Eskatolojik Mitler

Türk mitolojisinde yer alan kıyamet tasarımlarındaki bazı motiflerin Semitik metinlerden kaynaklandığı bilinmektedir (Bayat, 2007: 123). Evrenin sonunu konu edinen eskatolojik tasarımların Semitik örneklerinde bir "Yecüc ile Mecüc" teması yer almaktadır. Buna göre kısa boylu, çirkin ve vahşi bir insan topluluğu olan Yecüc ve Mecüc halkı, İskender tarafından bir seddin ardına itilmiştir ve bunların kıyamete yakın bir dönemde ortaya çıkıp İslam ülkelerine kaos getireceklerine inanılmaktadır (Ağarı, 2020: 4). İbn Fadlan konakladığı bir Türk şehrinde önce devasa bir bedene sahip olan bir kişiyle karşılaşır ve şaşırır, sonrasında onunla ilgili malumat almak için Bulgar hükümdarına mektup gönderir ve aldığı yanıtta, karşılaştığı devin Yecüc ve Mecüc kavminden olduğu söylenir. Söz konusu mektupta, bu halkı tanımlamak için kullanılan nitelemeler içinde; denizin ötesinde yaşadıkları, her gün denizden çıkan bir balıktan kestikleri etle beslendikleri, bu balıktan fazla et kesenlerin cezalandırıldıkları, çıplak oldukları ve eskiden insanların arasına karışmak için kullandıkları yola bir set örüldüğü aktarılır (Şeşen, 2010: 33). Suyun

içinden insanlara gelen, bedeninden etler kesilip yenen, sonra da bedensel bütünlüğünü tekrar elde eden balık motifi; Mesûdî'nin *Murûc Ez-Zeheb*'inde de yer alır. Mesûdî, "tuhaf ahlaklı", "cahiliye dinli" diyerek etiketlediği bu halkın adının İrem olduğunu ve Karadeniz kenarında yaşadığını söyler: "*Her yıl onlara büyük bir balık gelir, onlar da ondan bir miktar (et) alırlar. Balık daha sonra tekrar onlara diğer tarafından yaklaşır, oradan da (et) alırlarmış, fakat daha önce et aldıkları kısım eski haline gelirmiş*" diyen Mesûdî (2004: 88-89), İbn Fadlan'ın da eserine aldığı efsanenin bir başka varyantını aktarır.

Mitlerdeki eskatoloji temasını besleyen en yaygın motiflerden biri de "mehdi" beklentisidir. Malum olduğu üzere kıyametin kopmasına yakın bir zamanda iyiliği ve kötülüğü temsil eden tanrıların yeryüzünde bir kavgaya tutuşacaklarına dair bir izlek, çoğu mitolojide kendine yer bulan yaygın bir temadır. Bir Orta Çağ bilim insanı mantığıyla madenler, iyileştirici sular, otlar vs. hakkında bilgi verdiği *İran Seyahatnamesi* üst başlığıyla Türkçeye çevrilen kitabında Ebu Dülef; Erdebil kentinde yaşayanların mehdi beklentisi içinde olduklarını bir cümleyle vurgular; ancak pek ayrıntıya girmez (Ebu Dülef, 2017: 70). İyiliği temsil eden kahramanın, kıyametin hemen öncesinde yeryüzüne ineceğine dair fikirler Altay Türklerinin eskatolojik tasarımlarında da izlenebilir. Buna göre Ülgen ve Erlik Han'ın "Kalgançı Çağ" olarak adlandırılan kıyamet zamanı yeryüzünde savaşacaklarına, bu savaşı Ülgen'in kazanacağına ve o zamana kadar yaşayıp ölmüş olan tüm insanlara "Kalkın!" telkininde bulunacağına ve kişilerin hayatları boyunca ortaya koydukları eylemlerinden dolayı yargılanacaklarına inanılmaktadır (İnan, 1986: 24-25). Bu bakımdan Altay Türklerinin Ülgen üzerinden kurguladıkları tasarımlarla Ebu Dülef'in aktardığı X. asırdaki Türklerinin mehdi etrafında kurguladığı tasarım, adeta birbirinin varyantı niteliğinde olan iki anlatı gibidir.

1.2.3. Kahramanlık Mitleri

Mitoloji, özünde sözlü anlatılara dayanmaktadır ve sözlü anlatılar içinde destan, mitolojik tasarımların geleceğe aktarılmasında kullanılan en elverişli biçimlerden biridir. Destanlar da diğer sözlü anlatı türleri gibi bağlam koşuluna bağlı olarak aktarılma olanağına sahiptir. Destanın sözlü olarak üretilip tüketileceği bağlamların kaybolmasıyla mitolojik bilginin aktarımı da tehlike altına girer. Bu yüzden sözlü kaynaklardan alınan bilgilerin yazıya geçirilmesi büyük önem taşır. Yunan mitolojisini bize aktaran *İlyada* ve *Odyseia*, Türk mitolojisini aktaran *Oğuz Kağan* ve *Dede Korkut* gibi bazı temel metinler, belirsiz müellifler tarafından sözlü kültürden alınarak metinleştirilirken İranlıların *Şehname*'si Firdevsi; Finlerin *Kalavela*'sı ise E. Lönnrot tarafından yazıya geçirilmiştir. Firdevsi de Lönnrot gibi, aktardığı metni kendisi üretmemiştir. Her ikisinin bu destanları yazıya geçirirken hem sözlü kaynaklardan hem de kısa pasajlar halinde muhtelif kitaplara geçmiş olan şiir ve mensur metin örneklerinden istifade ettikleri bilinmektedir (Firdevsi, 1994: 53-55; Krohn ve Krohn, 1996). Burada sıralanan metinlerin hepsi yüzlerce yıl sözlü kültürde yaşadıkten sonra yazıya geçirilmiştir ki bu durum, söz konusu metinlerin aldığı toplumsal onayı kanıtlayıcı niteliktedir. Öte yandan Türklerin konargöçer yaşam tarzları, eşzamanlı ve artzamanlı farklı siyasi organizasyonlar oluşturma konusundaki eğilimleriyle biçimlenen dinamik yaşantıları; sözlü kültürde yüzlerce yıl anlatılan bazı metinlerin

yazıya geçirilmesini engellemiştir (Çelik, 2021: 307). Bununla birlikte Türklerin mitolojik birikimi, bazı durumlarda komşu ulusların metinlerinde kendine yer bulabilmektedir. Bu istisnai örneklerden biri, Al Er Tunga'ya merkeze alan anlatıdır.

Kaşgarlı'nın sözlüğünde "alp" maddesi açıklanırken verilen "*Alp Er Tunga öldü mü?*" (Kaşgarlı Mahmud, 2005: 139) dizeleriyle başlayan ağının, Kaşgarlı'nın sözlüğünü yazdığı XI. asırda anlatılan büyük bir destandan alınan bir pasaj olduğu açıktır. Kaşgarlı, aynı sözlükteki *tonga* (kaplan) maddesinde, İranlıların Alp Er Tunga'ya "Afrasiyab" dediklerini aktarır (2005: 577). *Şehname*'de yer alan Afrasiyab, Turan ülkesinin Yunan mitolojisindeki Akhilleus ya da Hektor'a benzeyen efsanevi kumandanıdır ve söz konusu destanın asıl kahramanları olan Minuçihr ve Rüstem gibi Pers hükümdarlarının ezeli düşmanıdır. Firdevsi'nin 20.000 dizelik uzun anlatısının neredeyse tamamı, Afrasiyab'a karşı yürütülen mücadeleyi konu edinir (Firedevsi, 1994). Öte yandan Firdevsi'nin *Şehname*'yi Gazneli Mahmud'a takdim etmesinden yaklaşık yarım asır önce Mesûdî, *Murûc ez-Zeheb*'de bazı ünlü Pers krallarını anlatırken Minüçehr'i Afrasiyab (Alp Er Tunga) ile birlikte sunar. Alp Er Tunga'yı "Farasiyab et- Türkî" olarak tanımlayan müellif, onun kahramanlıklarından ve savaş konusundaki yeteneklerinden söz eder (Mesûdî, 2004:128-129). Bütün bu veriler; Türk mitolojisinde yer alan Hektorvari bir kahraman olarak Alp Er Tunga'nın etrafında oluşan anlatıların, Türkler tarafından yazıya geçirilmemiş olmasına karşın komşu ulusların, Türklerdeki bu güçlü anlatı örneğini kendi ürettikleri anlatıların içinde değerlendirdiğini kanıtlamaktadır. X. asır Arap seyahatname yazarlarından İbn Fadlan'ın Alp Er Tunga'ya dair aktardığı bilgi, bu karmaşık anlatı geleneğinin aydınlatılmasına katkı sunmaktadır.

1.3. Ritüeller

Mitolojik bilgi, bazı durumlarda ritüellerin doğmasına olanak tanır. Hatta mit, üretilen sözlü bir öykü olarak zamanla kaybolursa da söz konusu mitle bağlantılı olarak teşekkül eden ritüeller, kuşaklar boyunca yeniden üretilebilir. İster doğrudan bir sözlü anlatı olarak mit ister kaynağını mitem alan bir ritüel olsun örneklerin hepsi, topluma aidiyet hissi verir ve toplumun kimliğini sürekli kılar. Türk mitolojisi ile eski Türklerin inancı olan ve terminolojide Şamanizm olarak adlandırılan öğretiler bütünü arasındaki sınırları net olarak belirlemek mümkün görünmemektedir. Şamanist doktrinde İslam dinindeki kadar günlük hayatı kuşatıcı bir ibadet anlayışı bulunmaz. Hastalık, kıtlık vs. herhangi bir problemin ortaya çıkmadığı durumlarda yalnızca yılda birkaç defa icra edilen ve kam tarafından yürütülen dinsel törenler dışında kalan ibadetlere rastlanma olasılığı çok düşüktür (İnan, 1986: 97). Bu durum İbn Fadlan'ın da dikkatini çekmiştir ve kendisinin Oğuzları betimlemeye başladığı satırlarda ("*hiçbir şeye ibadet etmiyorlar, büyüklerine Rabb diyorlar*" (Şeşen, 2010: 10)) kendini açık bir biçimde gösterir. Şamanist düşüncede tanrı fikrinin gündelik hayatın akışında ortaya çıkan krizleri aşmak amacıyla kullanılması durumu, Fadlan tarafından "*Aralarından biri zulme uğrar veya başına kötü bir şey gelirse başını semaya doğru kaldırır, 'bir Tanrı!' der*" (Şeşen, 2010: 10) ifadeleriyle açıklanmaktadır.

Şamanizm'deki dinsel ritüellerin en yaygın bileşenlerinden biri kurbandır. Bazı periyodik kutlamalara ek olarak yukarıda işaret edilen hastalık, ölüm gibi beklenmedik kriz durumlarının aşılmasında tanrılara sesini duyurmak isteyen kişilerin kurban sunumları yaptığı bilinmektedir. İbn Fadlan, X. yüzyıl Oğuzlarında ölen kişilerin ardından icra edilen cenaze törenlerinde, bazı durumlarda yüzlerce kurbanın kesildiğine dair bilgiler aktarmaktadır (Şeşen, 2010: 15). Özünde mitolojik düşünceyle biçimlenen bir uygulama olarak kurban, görünmeyen ruhlarla kurulan iletişimi organize etme mantığına dayanan bir hediye olarak okunabilir. Hayatın geçiş dönemlerindeki uygulamalarda kurban kesilmesi gerektiğine dair fikirler, mitolojinin etkin bir ideoloji olduğu dönemlerde tanrılar için düzenlenen törenlere dayanır (Roux, 2002: 250). Öte yandan ölen kişinin ardından kurban kesme geleneği, günümüz Türk folklorunda da varlığını devam ettiren bir uygulamadır.

Elbette, mitolojide kurban yalnızca nesnesi hayvan; biçimiyse boğazlamak olan bir pratik değildir. Kurban, bazı durumlarda hayvanların doğaya salınmasını içeren; bazı örneklerinde ise süt, ayran, kımız gibi hayvansal ürünlerin ya da rakı, bulgur lapası tarzındaki tarımsal ürünlerin saçılmasına dayalı biçimleri de barındıran geniş bir sunum kümesini tanımlar. Kansız kurban olarak tanımlanan bu tarz sunumların bazı örnekleri, X. asır Arap seyyahların kayıtlarına da geçmiştir. Nitekim İbn Fadlan'ın verilerinden, Arap elçi heyetinden aldığı hediyelerden bir kısmını “*Bunlar, Arapların Etrül'ün babası el-Katğan'a verdiği hediyelerdir*” (Şeşen, 2010: 16) diyerek toprağa gömen bir Türk prensesin; toprağa, yer tanrılarına ya da iyelerine kansız bir kurban sunduğu anlaşılmaktadır. Yine kişinin başından aşağı para saçılması şeklinde bir kansız kurban sunum biçiminin Türkler arasında X. asırdaki varlığı da İbn Fadlan'ın aktardığı başka bir husustur (Şeşen, 2010: 21, 22).

Kanlı ya da kansız olsun kurban törenlerinin kendine özgü kuralları, bu törenlerin kanonik doğasını pekiştirir. Eski Türk toplumunda tanrılara adanan kurbanların kanlarının yere akıtılmaması gerektiğine dair bir tabu, Cengiz'in XIII. asırda ilan ettiği ünlü yasalarına girecek derecede güçlüdür. İbn Fadlan, Oğuzların kurban törenlerinde hayvanların kesilmek suretiyle değil de ölünceye kadar başlarına vurmaları suretiyle öldürüldüğünü dile getirmektedir (Şeşen, 2010: 12). Bu durumun, mitolojik düşüncede kana yüklenen anlamla (Çelik, 2020: 125) ilgili olduğu açıktır.

1.4. Kültler (Ateş, Su ve Demir Kültleri)

Türk mitolojisindeki tasarımlarda doğaya ait olan öğelerin güçlü bir kültleşme eğilimi içinde oldukları söylenebilir. Türklerin ateş, su ve demire dair mitolojik tasarımları, X. asır Arap seyyahların kayıtlarına da geçmiştir. İbn Fadlan'ın Harezmi'deki bazı gözlemleri, ateş kültünün anlamına dair veriler içermektedir: “*Onların âdetine göre dilenci evin kapısında beklemes. Eve girer. Bir müddet ateşin karşısında oturur, ısınır. 'Ekmek?' der. Bir şey verirlerse alır, vermezlerse çıkar gider*” (Şeşen, 2010: 7). Türk mitolojisinde ateşin en temel anlamlarından biri, aile birliğinin temelini teşkil etmesi ve evin gerçek iyisi olduğu yönündedir (Çelik, 2021: 312) ve bu fikirler Sibiryadan Anadolu'ya uzanan Türk

dünyasının tamamında müşterektir (Harva, 2015: 189-190; İnan, 1986: 66-71). İbn Fadlan'ın betimlemesindeki bir detay, ateş kültürünün anlam ağını açıklamaya olanak tanır: Eve girerken izin istemeyen dilencinin ekmeğe talebinin ev sahipleri tarafından karşılanması beklense de ev sahibinin ekmeği verip vermeme konusunda özgür olduğu anlaşılır. Dilencilerle ilgili Harezm'deki bu uygulama, dilencileri koruyup kollamaya dayalı bir yardımseverlik bilincinden çok, evin hakiki iyesinin orada oturan insanlar değil ateş olduğuna dair kabulleri göstermektedir.

Türk mitolojisindeki kültlerden biri ise sudur. Altay Türklerinin *Yaratılış* anlatısının hem Radloff hem de Verbitsky varyantlarında, evrenin başlangıcındaki temel madde olarak kozmosu temsil eden su (Ögel: 1993: 432, 451), zamanla bir külte dönüşmüş ve etrafında pek çok tabu oluşmuştur. İbn Fadlan; "Oğuzlar büyük tuvalet yaptıktan, işedikten sonra temizlenmezler, cünüplükten ve diğer şeylerden dolayı yıkanmazlar. Suyula ilişkileri yok gibidir" (Şeşen, 2010: 10) sözleriyle su kültü etrafındaki tabuların, X. asırda da çok güçlü olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, bazı törensel uygulamalarda arındırıcı bir öge olarak suyun kullanımına dair örnekleri de kaydettiği görülür. Örneğin bazı Türk boylarının cenaze törenlerinde, ölülerini Müslümanlardaki gibi yıkayıp defnettiklerini dile getirmiştir (Şeşen, 2010: 36). Suyun (okuyup üfleme gibi) birtakım yöntemlerle kutsandıktan sonra arındırıcı bir işlevle kullanılmasına örnek olarak günümüz Türk folklorunda bebeklere yapılan kırklama töreni gösterilebilir (Boratav, 1984: 154).

Mitolojik bilgi, her durumda bir anlatı ya da ritüelle değil; bazı durumlarda tabularla belirginleşir ve bilginin kuşaklararası aktarımı, tabunun zihinlerde saklanması ve davranışları sınırlandırması suretiyle gerçekleşir. Demir kültürü etrafında oluşan tabular bu kapsamda değerlendirilebilir. İbn Fadlan, Kuzey Türklerinin yolda yürürken yemek için durduklarında silahlarını bırakmadan tuvalet ihtiyaçlarını gidermelerinin kati bir suretle yasak olduğunu dile getirerek bu tabuyu çığneyenlerin mallarının yağmalanmasının meşru kabul edildiğini vurgular (Şeşen, 2010: 31). Uygarlık tarihinde, metalurji uğraşı, demir kültürünün doğup gelişmesine sebebiyet vermiştir. Kaynağı Orta Asya'ya dayanan demir kültürü (Eliade, 2003: 22) ekseninde pek çok inanç ve tabu, günümüz Türk dünyasında varlığını sürdürmektedir. Şamanlar ve demirciler arasında kurulan ilişkiden (Çeribaş, 2007) lohusa kadının ciğerini yemeye geldiğine inanılan Al Karısı'na karşı demirden yapılan nesnelere kullanılmaya (Çelik, 2018: 80) kadar çeşitlendirilebilecek örnekler ağı; demirin tılsımlı ve tanrısal bir meta olarak değerlendirildiğine işaret eder. Türklerde yemin süreçlerinde de demirin kullanımına dair veriler, demir kültürünün yaptırım gücüne işaret eder ki İbn Fadlan'ın aktardığı tabunun merkezinde demir kültürünün yer alması da aynı anlamla ilişkilidir.

1.5. Fetişler

Mitolojik düşünce sistemlerinde, özünde ruh bulunduğu inanan fetişler özel bir yer tutar. Anlatı ve ritüellerin merkezine yerleştirilen fetişler; soyut kavramların somutlaştırılmasına ve görünür kılınmasına, iktidar sistemlerinin organize edilmesine, hatırlama süreçlerinin tetiklenmesine ve bireyin topluma entegrasyonuna hizmet eder.

Türk kültüründe, ölen ataların ruhlarından çeşitli tanrı ve başka ruhlara kadar pek çok soyut fikrin, somut birer ikona dönüştüğü bilinmektedir. İbn Fadlan, Başkurlarda yaptığı gözlemlerini aktarırken bu toplumdaki fallus ikonundan şu sözlerle bahseder: “*Onlardan her biri erkeklik uzvu büyüklüğünde, aynı şekilde bir ağaç yontup üzerine asar. Sefere çıkmak isterse veya bir düşmanla karşılaşırsa ona secde eder, ‘Ey Rabbim! Bana şöyle şöyle yap’ der*” (Şeşen, 2010: 19). Fallusun, antropogonik tasarımlarda kutsal bir köken olarak soyutlanmasına dair eğilimler eski Anadolu uygarlıklarından Afrika kabilelerine kadar çeşitlenmektedir (Gezgin, 2012). Esasında üretkenliği temsil eden bu ögenin, evreni ve hayatın akışını büyük bir antagonizma olarak tasnif eden mitolojik düşüncenin etkisiyle insan açısından olumsuz olan kavramların zıddına konumlandırılan şans, sağlık, kısmet gibi anlamların tamamını içerdiği söylenebilir. Öte yandan sözü edilen puta, savaş öncesinde yalvaran Başkurt’un kısa riti Frazer’in (2004) onlarca örnekle açıkladığı büyüünün temel ilkelerinden biri olan “benzer şeylerin benzer şeyleri doğurması formülü” ile de açıklanabilir. Nitekim bugün Anadolu’nun neredeyse tamamında icra edilen köy seyirlik oyunlarında da fallusun, temsillerin önemli bileşenlerinden biri olduğu örnekler yer almaktadır (And, 2012: 206-207). Düğünlerde ya da periyodik törenlerde icra edilen köy seyirlik oyunları ile aslında toplumun bolluk, şifa, kısmet ve şans temalı beklenti ve taleplerini tanrısal düzlemlere iletebilmesi amaçlanmaktadır. Söz konusu iletilerin gönderilmesinde folklorun doğasına uygun biçimde sembolleştirmelerden istifade edilirken; fallusu temsil eden objeler oldukça yaygın biçimde kullanılmaktadır.

Sonuç

X. asırda Arapça olarak kaleme alınan ve Türkçe çevirileri yapılmış olan üç seyahatname örneği içinde; *İbn Fadlan Seyahatnamesi*’nin Mesûdi ve Ebu Dülef’in metinlerine kıyasla Türk mitolojisine dair daha çok veri barındırdığı anlaşılmaktadır. İncelenen metinlere göre, temel mit sınıflandırma sistemlerinde belirginleşen kozmogoni, antropogoni, teogoni ve eskatoloji mitlerine dair Türk halklarından elde edilen örneklerin, temaların ve motiflerin; Arap gezginlerin ilgisini çektiği söylenebilir. Bu bakımdan tanrıların, evrenin ve insanın ortaya çıkışını temsil eden mitolojik anlatıların; birbirini tanımayan toplumların, birbirlerinin konumlarını karşılıklı olarak tespit etme süreçlerinde adeta bir tür turnusol işlevi gördüğü anlaşılmaktadır.

Seyyahların aktardığı verilerde yer alan tanrı tasarımlarının, Türk folklorunda doğaya ait öğelerin özel bir alana konumlandırıldığını göstermesi ve asırlardır devam ettiği anlaşılan on ikili sistemin varlığını kanıtlaması açısından önemli olduğu görülmektedir. Buna ek olarak kozmogonik tasarımlar, mitolojik bilginin çok farklı motivasyonlar ve karmaşık bağlamlar içinde aktarım olanağına sahip olduğunu kanıtlar niteliktedir. Elde edilen bulgular, Türklerde X. asırda üretilen antropogonik ve eskatolojik mitlerin, Semitik bir etkiyle teşekkül ettiğini gösterirken; İslam öncesi Türk inançlarında kutsanan ateş, su ve demir gibi kaynağını doğadan alan kültürlerin ise aynı dönemde pek çok mitolojik tasarımın merkezinde yer aldığına işaret etmektedir. Söz konusu kültürlerin günümüz Türk folklorundaki kalıntılarının asırlar öncesine dayandığı, bu çalışmada ele alınan seyyahların verileriyle kanıtlanmaktadır.

X. asır Arap seyyahların Türk mitolojisine dair aktardığı bilgiler, dönemin fetişlerine dair birtakım veriler de barındırmaktadır. Diğer taraftan eski gücünü kaybetse de ikon tasarımlarının da güncel Türk folklorunda bazı kalıntılar hâlinde varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Türklerin çeşitli sebeplerle yazıya geçiremediği bazı anlatıların, komşu uluslar tarafından küçüklü büyüklü kayıtlarının tutulduğu öteden beri bilinmektedir. Bu kapsamdaki örneklerden biri olan Alp Er Tunga anlatısının izi sürülürken İbn Fadlan'ın aktardığı bazı bilgilerin hayatî bir önem arz ettiği tespit edilmiştir. Mitolojik bilginin aktarılmasında ritüellerin ne şekilde işlevlendirilebildiği ve günümüzden 11 asır önce icra edilen bazı ritüellerin hâlâ varlığını sürdürdüğü de ulaşılan bir başka sonuçtur.

Bu bağlamda ilk tasarımları uzak geçmişlere ait olan ve farklı izlekleri içeren mitlerin X. asırdaki biçim, muhteva, işlev ve anlamlarının, günümüz Türk folklorunda da inanç ve tabulara büyük ölçüde kaynak oluşturması; tarih boyunca ortaya çıkan din, coğrafya ya da siyasî organizasyon değişikliklerine rağmen Türk kültür tarihindeki sürekliliğe açık bir biçimde işaret etmektedir.

Kaynaklar | References

- Ağarı, M. (2020). İslam coğrafyacılarında Ye'cûc Me'cûc bahsi. *Çeşm-i Cihan: Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları E- Dergisi*, 7 (2), 2-32.
- Aliev, S. M. (1999). İbn Fadlân. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c. 19, 447-479.
- And, M. (2012). Oyun ve bügü: Türk kültüründe oyun kavramı. Yapı Kredi Yayınları.
- Armstrong, K. (2006). Mitlerin kısa tarihi. (Dilek Şendil, Çev.). Merkez Kitapçılık.
- Asiltürk, B. (2009). Edebiyatın kaynağı olarak seyahatnameler. *Turkish Studies*, 4 (1/1), 911-995.
- Avcı, C. (2004). Mesûdî, Ali b. Hüseyin. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c. 29, 353-355.
- Batkıtar, F. (2019). Kaçarlar dönemi seyahatname yazarlarından Sekine Sultan ve Mihrimah Hanım'ın hac seyahatnameleri [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Batur, A. (2004). Mesûdî ve eseri. *Mesûdî – Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*. Selenge Yayınları.
- Bayat, F. (2005). Mitolojiye giriş. KaraM Yayınları.
- Bayat, F. (2007), Türk mitolojik sistemi: Ontolojik ve epistemolojik bağlamda Türk mitolojisi. c. I. Ötüken Neşriyat.
- Beydili, C. (2004). Türk mitolojisi ansiklopedik sözlük. (Eren Ercan, Çev.). Yurt Kitap.
- Boratav, P. N. (1984). 100 soruda Türk folkloru (inanişlar, töre ve törenler, oyunlar). Gerçek Yayınevi.
- Boratav, P. N. (1995). 100 soruda Türk halk edebiyatı. Gerçek Yayınevi.
- Canlı, T. (2019). Arap edebiyatında seyahatname ve İbn Fadlân'ın seyahatnamesi [Basılmamış Yüksek Lisans Tezi]. Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Cocchiara, G. (2017). Avrupa'da folklor tarihi. (Yerke Özer, Çev.). Geleneksel Yayınları.
- Çelik, A. (2018). Türk toplumunun sözel belleğindeki al karısı tasarımları üzerine. *Doğüstü Varlıklar ve Anlatılar Üzerine İncelemeler*. (Altuğ Ortakçı, Ed.). Kesit Yayınları.
- Çelik, A. (2020). Kırgız arkaik destanları ve mitoloji. Paradigma Akademi.
- Çelik, A. (2021). Ateşin mitolojik kökeni: Türk ve Yunan mitolojilerindeki tasarımların karşılaştırılması. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 27, 304-318.
- Çeribaş, M. (2007). Türklerde demirciler ve şamanlar. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 42, 113-121.

- Demircan, A. (2010). Arap edebiyatında seyahatname türü ve seyahatnameler [Basılmamış Yüksek Lisans Tezi]. Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Doğan, L. (1954). İbn Fadlan Seyahatnamesi (Rihletu'bnı Fadlan). Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3 (I-II), 59-80.
- Ebu Dülef (2017). İran seyahatnamesi: 10. yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezi'ne yolculuk. (Serdar Gündoğdu, Çev.). Kronik Kitap.
- Ebulgazi Bahadır Han. (2020). Şecere-i Türk (Türk'ün soyağacı). Selenge Yayınları.
- Eliade, M. (2001). Mitlerin özellikleri. (Sema Rifat, Çev.). Om Yayınevi.
- Eliade, M. (2003). Demirciler ve simyacılar. (Mehmet Emin Özcan, Çev.). Kabalıcı Yayınevi.
- Firdevsi (1994). Şark İslam klasikleri: Şehname I, II, III, IV. (Necati Lugal, Çev.). Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Frazer, J. (2004). Altın dal: Dinin ve folklorun kökleri I. (Mehmet H. Doğan, Çev.). Payel Yayınevi.
- Gemi, A. (2016). Arap edebiyatında seyahatname/rihle türü bağlamında meşhur Arap seyyahların gözüyle Mardin. *Doğu Araştırmaları*, 16, 39-55.
- Gezgin, İ. (2012). Fallusun arkeolojisi. Sel Yayıncılık.
- Gündoğdu, S. (2017). Çevirmenin önsözü. *İran Seyahatnamesi: 10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezi'ne Yolculuk*. Kronik Kitap.
- Harva, U. (2015). Altay panteonu: Mitler ritüeller inançlar ve tanrılar. (Ömer Suveren, Çev.). Doğu Kütüphanesi.
- Hesiodos (2016). Theogonia: İşler ve günler. (Azra Erhat & Sebahattin Eyüboğlu, Çev.). Türkiye İş Bankası Yayınları.
- İnan, A. (1986). Tarihte ve bugün şamanizm: Materyaller ve araştırmalar. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnan, A. (1998). Makaleler ve incelemeler, c. I. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kaşgarlı Mahmud (2005). Divânü Lugâti't Türk. Kabalıcı Yayınevi.
- Krohn, J. & Krohn, K. (1996). Halk bilimi yöntemi. (Günsel İçöz, Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Leach, M. & Freid, J. (1950). Funk & Wagnalls standard dictionary of folklore, mythology and legend. Funk & Wagnalls Publishing Company.
- Maden, S. (2008). Türk edebiyatında seyahatnameler ve gezi yazıları. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 15 (37), 147-158.

- Mesûdî (2004). Mürûc ez-Zeheb (Altın bozkırlar). (D. Ahsen Batur, Çev.). Selenge Yayınları.
- Ögel, B. (1993). Türk mitolojisi (kaynakları ve açıklamaları ile destanlar), c. I. Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Ögel, B. (1995). Türk mitolojisi (kaynakları ve açıklamaları ile destanlar), c. I. Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Roux, J. P. (2000). Türkler ve Moğollarda kişileşen yıldırım, *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü I.* (Y. Bonnefoy, Ed.). (Levent Yılmaz, Çev.). Dost Kitabevi.
- Roux, J. P. (2002). Türklerin ve Moğolların eski dini. (Aykut Kazancıgil, Çev.). Kabalıcı Yayınevi.
- Şeşen, R. (2001). İslâm coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk ülkeleri. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şeşen, R. (2010). İbn Fadlan Seyahatnamesi ve ekleri. Yeditepe Yayınevi.
- Turan, O. (2009). Oniki hayvanlı Türk takvimi. Ötüken Neşriyat.
- Yazıcı, H. (2009). Arap gezi edebiyatına bir bakış. *Şarkiyat Mecmuası*, 9, 99-121.